

Analyzing the components of Khayyam's research in the contemporary Arab world

Mohammad Reza Mowahedi

I. Associate Professor, Faculty of Literature and Humanities, University of Qom, Iran, Email: movahedi1345@yahoo.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 5Febr 2023

Received in revised form:

8Apr 2023

Accepted: 3May 2023

Published online:

22 May 2023

Keywords:

Khayyam ,
Khayyam research ,
Contemporary Arab
Poets ,
Oriental studies,
Yusuf Hossein Bakar.

Summary

ABSTRACT

Hojjat al-Haq Hakim Omar Khayyam Neishabouri" is a famous Iranian poet and quartet (Khayyam's Rubaiyat) writer whose fame has spread to the world in the West and East. However, his popularity goes back to his quatrains. But without a doubt, his great genius and great knowledge are not hidden from anyone. What is supposed to be discussed in this article is how the Arab world, that is, Arab scholars, faced Khayyam's quatrains. Although fortunately, valuable works on Khayyam have been published by Arab scholars such as Yusuf Hossein Bakkar, it seems still insufficient. His work, with a historical review of the first translations of Khayyam's quatrains into Arabic, concluded that contrary to imagination Based on the closeness of two Iranian and Arabic cultures and languages, which required direct communication and immediate use of each other, the first translations of Khayyam reached the Arab world through European languages, especially English and French. Therefore, Arab researchers also Turned to Khayyam was and still is due to the research of Western Orientalists. From this point of view, in this article, we are forced to have a brief look at some Western research in this field. Therefore, the present article tries to analyze the components of Khayyam's research among the researchers of the Arab world and in this way, in addition to criticizing their works, to enumerate the characteristics of Khayyam's research by Arab researchers

Introduction

Today, there is useful evidence and information from first-hand sources about the life and works of Khayyam Neyshaburi (born 440 - died 536). Although Khayyam has always been famous among scholars, many years passed before non-specialists also entered his world and

benefited from his thoughts. Of course, this benefit, which later became widespread and led to the world fame of this sage, was mostly due to the quatrains, most of which were related to Hakim Khayyam. And to this day, we are unable to separate their origin from their origin.

Material & Methods

This research is a historical review with a critical approach and we are going to examine how the Arab world has encountered Khayyam's Rubaiyat. Arab scholars and thinkers. The research method is based on the method of the history of literature, a descriptive and analytical method.

Therefore, we try to find the contradictions of the stories and analyze the available information. It is a critical approach with contemporary and external criticism.

Discussion

We know that contemporary Arabs consider Khayyam to be the "Voltaire of the East" and have presented over 90 authentic translations of Khayyam's Rubaiyat to date. These translations are sometimes in verse and sometimes in prose, and there are numerous copies of them in different Arab countries.

Contemporary Arabs have also written over 300 books about Khayyam and his Rubaiyat and have written hundreds of research articles in this regard. There are about 55 translations of Khayyam's Rubaiyat into Arabic, 16 of which are from English and 21 directly from Persian. Of these, 23 are in verse, one is in free verse, and fifteen are in prose. Seven are translations into vernacular poetry, including three translations into Iraqi Arabic, two into Egyptian Arabic, one into Lebanese Arabic, and other vernacular Arabic dialects. These statistics show that contemporary Arabs are interested in Khayyam's writings and poems. Therefore, the popularity of Khayyam and his ideas in the Arab world is to such an extent that in various Arab countries, numerous places and streets have been named after "Khayyam". It is interesting to know that around 1345 AH, a valuable stamp series containing quatrains by Khayyam was published in Dubai. New research shows that Khayyam's quatrains have been translated into Arabic at least 259 times and in various forms. Research has shown that in the contemporary Arab world, Khayyam's quatrains have had a great influence on the thoughts of writers, poets, contemporary Arab writers, and even the culture and art of these countries. Almost no great and contemporary poet in today's Arab world can be found in the past 100 years who has not been influenced by Khayyam's quatrains and ideas.

Results & Conclusions

Khayyam Neyshaburi was recognized as a poet a little late; but following the efforts of Europeans and a group of Iranians; especially

Fitzgerald, Khayyam's quatrains became famous and have had a great impact on all aspects of world culture and literature over the past century and a half.

The West, especially Europe, has a special place in introducing Khayyam and his quatrains.

Khayyam, due to the prevailing conditions of his time, was probably influenced by the thoughts of some Arab and Iranian poets before him, Abu'l-Alai Ma'ari has a better place among them.

Contemporary Arab scholars, after becoming familiar with Khayyam's quatrains, which were mostly translated from European texts, have played a significant role in spreading their thoughts and opinions in the contemporary Arab world. Unfortunately, in the Iranian world, the efforts of contemporary Arabs about Khayyam and his quatrains have not received due and deserved attention. This article has been written mainly to address this deficiency.

In the contemporary Arab world, Khayyam's Rubaiyat has had a great influence on the thoughts of contemporary Arab writers, poets, literati, and even the culture and art of these countries. Almost no great contemporary poet in the Arab world today can be found in the past 100 years who has not been influenced by Khayyam's Rubaiyat and thoughts.

Research work on Rubaiyat of Omar Khayyam and his other works is very abundant in the contemporary Arab world. About three hundred books, hundreds of articles, and more than 295 verse and prose translations of his Rubaiyat have been done in Arab countries. Work that has not even been done on some of the greats of classical Arab poetry and literature.

List of sources with English handwriting

- Ibn Athir, Ezz al-Din (1965). *Al-Kamil fi al-Tarikh*, Beirut: Dar Sadr and Dar Beirut, 2nd edition. [In Arabic]
- Ibn Khallakan, Shams al-Din ibn Muhammad (1976). *Wafiyat al-Ayan*, Beirut: Dar al-Kutb, 1st edition. [In Arabic]
- Ibn Imad Isfahani, Imad al-Din (1378). *Kharida al-Qasr wa Jarida al-Asr*, (3 vols.), researched by Adnan Muhammad al-Tomeh, Tehran: Vol. 2, Miras Maktoob Publishing, first edition. [In Arabic]
- Ibn Imad Hanbali (1998). *Shazrat al-Dhahab fi akhbar min dhahab*, researched by Mustafa Abdul Qadir Atta, Beirut: Dar al-Kutb al-Arabiya, 2nd edition. [In Arabic]
- Abu Madhi, Ilya (1982). *Diwan al-Ilya Abu Madhi*, Beirut: Dar al-Ouda, 1st edition. [In Arabic]
- Amin Razavi, Mahdi (1387). *The Companions of Wisdom, A Biography and Works of the Great Scholar Omar Khayyam*, Translated by Majdal-

- eddin Kayvani, Tehran: Sokhan Publications, Second Edition [In Persian].
- Amin, Ahmad. (1981). *Zuhay al-Islam*, Beirut: Dar al-Kutub al-Arabiya, 3rd edition. [In Arabic]
 - Bad Kobe-e Hazawe, Mustafa. (1989). *Khayyam's Life*, Tehran: Iran Library Development Company, First Edition. [In Persian]
 - Baghban, Hossein Beik. (1982). *International Collection of Articles*, Tehran: University Publishing Center, First Edition. [In Persian]
 - Bagherzadeh, Mohsen. (1988). *Foroughi Collection of Articles*, 2 volumes, Tehran: Toos Publications, Third Edition. [In Persian]
 - Bostani, Wadie. (1959). *The Rubaiyat of Omar Khayyam*, Cairo: Dar al-Ma'arif Publications, 2nd edition. [In Arabic]
 - Bakar, Yusuf Hossein. (1988). *Illusions in Arab Books about Khayyam*, Beirut: Dar al-Jil, 1st edition. [In Persian]
 - ----- (1989). *Omar Khayyam and the Quatrains in the Works of Arab Scholars*, Beirut: Dar Al-Manahil, 1st edition.
 - ----- (1982) *The Influence of the Diwan Group on the Quatrains of Al-Khayyam*, Beirut: Dar Nassif, 1st edition. [In Persian]
 - ----- (1988). *Al-Tarjamaat Al-Arabiyya L-Riba'iyat Al-Khayyam*, Doha: Jamiat Al-Qatar Publishing House, 1st edition.
 - ----- (1999) *Al-Khayyam's Rubaiyat in Arabic Literature*, Beirut: Dar Al-Jil, 1st edition. [In Arabic]
 - Brown, Edward .(1971). *Literary History of Iran*, Volume 2, Translated by Ali Pasha Saleh, Tehran: Amir Kabir Publishing House, First Edition. [In Persian]
 - Panahi Semnani, Ahmad .(1971). *Hassan Sabah, the Amazing Face of History*, Tehran: Model Book Publishing House, Fourth Edition. [In Persian]
 - Tamer, Aref .(1959). *Treatise of Al-Akhwan Al-Safa Society*, 4 volumes, Cairo: Dar al-Nasher Lal-Jama'e'in, Volume 1. [In Arabic]
 - Tall, Mustafa Wehbi. (1999 AD). *Rubaiyat of Omar al-Khayyam*, Oman: School of Al-Raed Al-Alamiya, Volume 2. [In Arabic]
 - Jafari, Mohammad Taghi (1365). *Analysis of Khayyam's personality*, Tehran: Kayhan Publications, first edition. [In Persian]
 - Juma, Hossein (2006). *Al-Murayal al-Laltaqa wa al-Artqa between Arabic and Farsi writers, Damascus: Itihad al-Kitab al-Arab leaflets*, Vol. 1. [In Arabic]
 - Jyosi, Salmi Khadra (2007). *Trends and Movements in the Arabic Poetry of Hadith, translated by Abdolwad Lullah*, Beirut: Al-Wahda Al-Arabiya Center for Studies, Volume 3. [In Arabic]
 - Hatum, Afif Naif (1994 AD). *Ilya Abu Maadhi, Life, Poetry and Prose*, Beirut: Dar Hatum, Volume 2. [In Arabic]
 - Halabi, Ali Asghar (1368). *History of philosophy in Iran and the Islamic world*, Tehran: Asatir Publishing House, second edition.
 - Houfi, Ahmed Mohammad (1978 AD). *Cultural Tiarats between the Arabs and the Persians*, Cairo: Dar al-Maarif, Volume 2.
 - Khater, Mohammad Abdul Moneim (1990 AD). *A study in the thin*

- poetry of Al-Malaika, Cairo: *Al-Masriyyah Al-Masriyyah Al-Kattab*, Volume 3. [In Arabic]
- Tailor, Jalal (1970 AD). *Al-Shaar al-Arabi al-Hadith*, Beirut: Dar Sader, Volume 2. [In Arabic]
 - Khayyam, Massoud. (1375). *Khayyam and the songs*, Tehran: Nobahar Publishing House, first edition. [In Persian]
 - Darvish, Ebrahim. (2010). "*Ma'et and Khamsun in general, Marrat Ali's translation of Al-Khayyam's Rubaiyat*", Cairo: Roots of Al-Thaqafiya Institute, pp. 1-12. [In Arabic]
 - Dashti, Ali. (1998). *Demi with Khayyam*, Tehran: Nashr Asatir, second edition. [In Persian]
 - Dodputa, Omar Mohammad. (2003). *The influence of Arabic poetry on the evolution of Persian poetry, translated by Sirous Shamisa*, Tehran: Sada Moasar, first edition. [In Persian]
 - Dehbashi, Ali. (2004). *May and Mina, Tehran: Honar Saray Goya Publications, first edition*. [In Persian]
 - Divan Beigi, Mirza Ahmad. (1985). *Hadiqa al-Shu'ara, edited by Abdolhossein Nava'i*, Tehran: Zarrin Publications, first edition.
 - Rami, Ahmad. (1924). *Rubaiyat al-Khayyam*, Cairo: Maktaba Gharib, 1st edition. [In Arabic]
 - Rashidi Tabrizi, Yar Ahmad bin Hussein. (1942). *Tarbkhaneh*, edited by Jalal al-Din Homa'i, Tehran: Anjuman Publications, National Monuments, first edition. [In Persian]
 - Zuhair, Mirza. (1963). *Ilya Abu Madhi, Poet of the Great Emigrant*, Beirut: Daraliqzat Al-Arabiya, 2nd edition [In Arabic].
 - Saba'i, Muhammad. (1922). *Rubaiyat Omar Al-Khayyam*, Cairo: Daraliyah Al-Kutb Al-Arabiya, 1st edition. [In Arabic]
 - Sulayman Hijab, Ahmad. (1982). *Rubaiyat Al-Khayyam*, Cairo: Maktaba Al-Shaab, 4th edition. [In Arabic]
 - Shafi'i Kadkani, Mohammad Reza. (1379). *Music of Poetry*, Tehran: Ageh Publishing House, 6th edition. [In Persian]
 - Shaibi, Kamel Mustafa. (1972). *Diwan Al-Dubit Fi Sha'ar Al-Arabiya*, Tripoli: Manusharat Al-Jama'ah Al-Libiya, 1st edition [In Arabic]
 - Shamisa, Sirus. (1374). *Siir Rubai*, Tehran: Ferdowsi Publications, 2nd edition. [In Persian]
 - Shawari, Ibrahim Amin. (1954). *Hafez Al-Shirazi, Poet of Singing and Essaying*, Cairo: Daral Al-Ma'arif, 1st edition. [In Arabic]
 - Shahrzouri, Shams al-Din Muhammad. (1986). *Nuzhat al-Arwah and Rawdat al-Afrah, translated by Maqsood Ali Tabrizi*, Tehran: Scientific and Cultural Publications, first edition. [In Persian]
 - Safi al-Najafi, Ahmad. (1998). *Rubaiyat of Omar al-Khayyam*, Damascus: Dar Tlas, 5th edition. [In Arabic]
 - Sarraf, Ahmad Hamed. (1948). *Omar al-Khayyam*, Baghdad: Matbaa al-Shaab, 2nd edition. [In Arabic]
 - Safa, Zabihullah. (1978). *History of Literature in Iran*, Volume 2, Tehran:

Amir Kabir Publications, 5th edition. [In Persian]

- Tarazi al-Husseini, Allama Abu Nasr Mubasher. (1985). *Unveiling the Secrets of the Rubaiyat of Khayyam*, Cairo: Al-Hayyat al-Masriya al-Kitab, 2nd edition. [In Arabic]
- Abdul Jalil, Jan Muhammad.(1982). *History of Arab Literature, translated by Azartash Azarnoush*, Tehran: Amir Kabir Publications, 4th edition[In Persian].
- Abdul Hafiz, Mohammad Hassan. (1989). *Al-Khayyam's Rubaiyat between al-Farsi origin and Arabic translation*, Cairo: Dar al-Uloom College, Volume 1.[In Arabic]
- Ajmi, Hassan (2004).*Maqam al-Marafa*, Beirut: Dar al-Kotob, Volume 1.[In Arabic].
- Bareh, Ebrahim. (1948 AD). *Rubaiyat al-Khayyam*, Bahrain: Al-Maktabeh al-Wataniyyah, vol. 1.[In Arabic]
- Awad, Ahmad Hafez (1901 AD). "*Al-Persian poets.. Omar al-Khayyam*" Al-Majla al-Masriyyah, Al-Al-Thani, pp. 76-70.[In Arabic]
- Ezzeddin, Yusuf. (1980 AD). *Fi al-Adab al-Arabi al-Hadith*, Beirut: Dar al-Alam Lalprinta and Al-Nashar, Volume 3 .[In Arabic]
- Ghanimi Hilal, Mohammad (1994). *Al-Adab al-Moqaran*, Beirut: Dar al-Oudeh, vol.5. [In Arabic]
- ----- (1965) *Mukhtarat Man al-Shaar al-Farsi*, Cairo: Dar al-Qoumiyya for printing and publishing, vol.1. [In Arabic]
- Fadel, Abdulhaq. (1968 AD). *Al-Khayyam's Revolution*, Beirut: Dar al-'Alam Lamlayin, Vol. 2. [In Arabic]
- Farzaneh, Mohsen. (1353). *Khayyam Noght*, Tehran: Cluster Publishing, first edition. [In Persian]

Cite this article Mowahedi, Mohammad Reza (2023) Analyzing the components of Khayyam's research in the contemporary Arab world .Journal of Iranian and Islamic studies. Vol 13.No1. Spring 2023. PP.118-139.

DOI: 10.30484/JII.2023.3351.1102

© The Authors: Mohammad Reza Mowahedi

Publisher: National Library and Archives of the I. R. of Iran

واکاوی مولفه‌های خیام پژوهشی در جهان معاصر عرب

محمد رضا موحدی

دانشیار، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه قم، ایران. movahedi1345@yahoo.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

حجّه الحق حکیم عمر خیام نیشابوری شاعر رباعی سرا شهیر ایرانی است که پژواک آوازه و شهرتش به کل جهان راه یافته است. گرچه فراگیری شهرتش به رباعیات او باز می‌گردد اما بی تردید همه جانبه بودن علوم و چند وجهی دانشش بر کسی پوشیده نیست. آنچه مقرر است در این مقاله بدان پرداخته شود چگونگی مواجهه دنیای عرب با رباعیات خیام است گرچه خوشبختانه تاکنون کارهای بارزشی در مورد خیام از سوی محققان عرب هم چون استاد یوسف حسین بکار نشر یافته است چنانکه وی با بررسی تاریخی در باب نخستین ترجمه‌ها از رباعیات خیام به عربی، به این نتیجه رسید که برخلاف تصور ابتدایی مبنی بر نزدیکی دو فرهنگ و زبان ایرانی و عربی، که لازمه اش ارتباط مستقیم و بلا واسطه از یکدیگر بوده است، نخستین ترجمه‌ها از خیام به واسطه زبان‌های اروپایی بویژه انگلیسی و فرانسوی به جهان عرب راه یافته است. بنابراین محققان عرب نیز در روی آوری به خیام مرهون پژوهش‌های خاورشناسان غربی بوده و هستند. از این منظر در این مقاله ناچاریم نگاهی هرچند گذرا به برخی تحقیقات غربیان در این زمینه داشته باشیم. از این رو مقاله حاضر تلاش دارد تا به واکاوی مولفه‌های خیام پژوهشی نزد محققان جهان عرب بپردازد و از این طریق در کنار نقد آثار آنها ویژگی‌های خیام پژوهی محققان عرب را برشمارد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۱۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۱/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۱۳

تاریخ نشر آنلاین: ۱۴۰۲/۰۳/۰۱

واژه‌های کلیدی:

خیام،

خیام پژوهی،

محققان معاصر عرب،

خاورشناسان اروپایی،

یوسف حسین بکار.

استناد: موحدی، محمد رضا (۱۴۰۲) واکاوی مولفه‌های خیام پژوهشی در جهان معاصر عرب، مجله مطالعات ایرانی و اسلام، دوره ۱۳، شماره ۱، بهار ۱۴۰۲، صص ۱۱۸-۱۳۹.

DOI: 10.30484/JII.2023.3351.1102

© نویسنده: محمد رضا موحدی

ناشر: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

مجله مطالعات ایرانی اسلامی

شماره چاپی ۲۸۹۱-۲۳۲۲

شماره الکترونیکی ۲۹۶۱-۲۷۱۷

دوره ۱۳، شماره ۱، بهار ۱۴۰۲، صفحه ۱۱۸-۱۳۹.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

مقدمه:

امروزه در بارهٔ زندگانی و آثار خیام نیشابوری این حکیم شاعر (حدود ۴۴۰- حدود ۵۳۶) شواهد و اطلاعات مفیدی از منابع دست اول هم‌چون: چهارمقاله عروضی، نگارش در حدود ۵۵۰ و کتاب تنمّه صوان الحکمه یا تاریخ الحکمای ابوالحسن علی بیهقی، مربوط به ۵۵۶ و میزان الحکمه خازنی نگارش به سال ۵۱۵ و خریدهٔ القصر کاتب اصفهانی در ۵۲۱ و مرصادالعباد نجم رازی نگارش در ۶۱۸ و... در اختیار پژوهشگران است که دیگر نیازی به تکرار مطالب و بازتولید آن‌ها دیده نمی‌شود. همین اندازه پیداست که در روزگار خود به کیاست و فضل و انواع علوم، شهره بوده و برخی رسایل علمی و حکمی به رشته تحریر درآورده و سال‌ها بعد از وفاتش رباعیاتی به او منسوب شده است. معاصرانش در اعزاز و اکرام وی می‌کوشیدند و او را با القاب حجّت الحق، امام، دستور و حجّت الاسلام می‌ستودند. ابن قفطی، تاریخ نگار مصری، در بارهٔ تغییر احوال وی می‌نویسد:

" بعد از آنکه اهل عصر، قدح در دین وی کردند، و مکنون سرّ او آشکارا گردانیدندی، بر نفس خویشان بترسید و عنان خامه و زبان از امثال آن سخنان بازکشید. و عازم حج بیت اله شد... و بعد از گزاردن حج، به بلد خود معاودت نموده، و در کتمان اسرار به اظهار عبادت و شعار مردم دیندار، مبالغت فرمود." (ابن قفطی، ۱۳۲۶: ۳۳۷).

خیام اگرچه در میان اهل فضیلت از همان عصر خود شهره بود اما سالیان بسیاری سپری شد تا غیر متخصصان نیز به دنیای او پیوند بخورند و حظّی از سفرهٔ اندیشهٔ او ببرند. البته این بهره که بعدها فراگیر شد و موجب شهرت جهانی این حکیم گشت، بیشتر مرهون رباعیاتی بود که بخش اعظم آن به حکیم خیام بازبسته شده بود و تا امروز امکان تفکیک سره از ناسرهٔ آن‌ها را نداریم.

ایرانیان خود قرن‌ها پس از حیات حکیم، بیشتر به شعر او روی آوردند و به قرینهٔ وجود کتابی به نام طرنامه (که به همت بزرگمردی چون استاد جلال الدین همایی احیا شد)، نشان دادند که توانایی آن را دارند که چند ده رباعی خیام را به چندصد رباعی تبدیل کنند! پیداست که در طول این قرون، نام خیام سپری بوده است برای استتار همهٔ دردمندانی که حرفی برای گفتن داشته‌اند اما جرئت بیانش را نداشته‌اند. بنابراین شاید بتوان همهٔ تلاش‌هایی را که تاکنون در جهت بسط و ترویج رباعیات خیام صورت پذیرفته، در این سه مرحله دسته بندی کرد:

۱. تولید اشعار مشابه و هم‌نوا با اندیشهٔ خیام (و جازدن آن‌ها به نام این شاعر!)

۲. ترجمه رباعیات خیامی به زبان‌های مختلف

۳. نگارش پژوهش‌های نو در باره جهان بینی خیام و ارزش فلسفی و ادبی این اشعار. در مورد مواجهه دنیای عرب با رباعیات خیام، خوشبختانه تاکنون کارهای باارزشی نشر یافته که بیشتر از سوی محققان عرب مطرح شده است. برای نمونه استاد یوسف حسین بکار با بررسی تاریخی در باب نخستین ترجمه‌ها از رباعیات خیام به عربی، به این نتیجه رسیده است که برخلاف تصور ابتدایی مبنی بر نزدیکی دو فرهنگ و زبان ایرانی و عربی، که لازمه اش ارتباط مستقیم و بلا وایطه از یکدیگر بوده است، نخستین ترجمه‌ها از خیام به واسطه زبان‌های اروپایی بویژه انگلیسی و فرانسوی بوده است! بنابراین محققان عرب نیز در روی آوری به خیام مرهون پژوهش‌های خاورشناسان غربی بوده و هستند. از این رو ناچاریم نگاهی هرچند گذرا به برخی تحقیقات غربیان در این زمینه داشته باشیم.

خیام در نگاه خاورشناسان:

خیام در تاریخ گذشته ادبی ما اگرچه چونان شاعری در عداد قله‌های شعر فارسی قلمداد نشده، ولی در قرون اخیر بختش بار شد و گاه با عنوان نماینده شعر فارسی در مرزهای بیرونی شناخته شده اس‌پت؛ بویژه آنگاه که فیتز جرالد، شاعر انگلیسی در دهه پنجم قرن ۱۹، رباعیات خیام را ترجمه و منتشر کرد، توجه جهانیان و پژوهشگران را به خود جلب کرد.

عمر خیام که به عنوان شاعر و ادیب از جانب خاورشناسان و حتی هموطنانش مورد بی مهری واقع شده بود ناگهان به خاطر ترجمه رباعیاتش، به اوج منزلت و شهرت در ادبیات جهانی می‌رسد. در میان خاورشناسان، نخستین نگاه عمیق، دقیق و تطبیقی به این ترجمه‌ها از سوی والتین ژوکفسکی، خاورشناس روسی بود که مقاله ای در سال ۱۸۹۸م. به عنوان «رباعیات سرگردان خیام» در یادنامه پرفسور بارون وروزن منتشر کرد. وی در همین مقاله اظهار تردید کرد که همه رباعیات منسوب به خیام که به نام وی ثبت شده، با توجه به گرایش‌های فکری بسیار متفاوتی که در آن‌ها دیده می‌شود، محصول کار یک شخص و یک مغز باشد. ژوکفسکی ۸۲ رباعی را به عنوان رباعیات سرگردان برشمرد، یعنی با اینکه در منابع قدیمی به خیام منسوب شده اند همچنین به شاعران دیگری نیز منسوبند.

از دیگر خاورشناسانی که با دید نقادانه به رباعیات خیام نگریسته، آرتور کریستن سن، محقق دانمارکی است که معتقد بود: «خیام، کاری را آغاز کرده و رشته ای را به دست داده و دیگران آن را بسط و توسعه داده اند، از سیر در «رباعیات سرگردان» یعنی رباعیاتی که به خیام نسبت داده اند، ولی در دیوان سایرین دیده شده است، می‌توان این نتیجه را گرفت که رباعیات صوفیانه و رباعیاتی که جنبه تغزل و عاشقانه دارد، اضافه شده است (دشتی، ۱۳۴۸: ۲۲۴). بسیاری از مترجمان نیز بدون تحقیق و کاوش در سندیت و صحت انتساب آن رباعیات به شاعر نیشابوری، به نقل و ترجمه آن پرداختند. کریستن سن، می‌گوید: «اکثریت این رباعیات از آن خیام نیست و نسخه نویسان که تمایل داشته اند برحجم مجموعه‌های خود نام او را که مثل اعلا‌ی رباعی سرابی بود بیفزایند، هر رباعی را از هر جا که به

دستشان رسیده، در افزوده اند و تنها ۱۲ رباعی که نام شاعر را در خود دارند، احتمالاً می‌توانند اصیل پنداشته شوند، زیرا چنین رباعی‌هایی به علت آنکه تغییر نام باعث به هم خوردن وزن می‌شود کمتر می‌توانند به دیگران نسبت داده شوند.» (کریستن سن، ۱۳۷۴: ۱۴۶).

خیام در نزد محققان جهان عرب:

در باره پیشینه فرهنگی ایرانیان با اعراب، می‌توان سیاهه بلند بالایی از قبل از اسلام و دوران ساسانیان تا دوره‌های طلایی تمدن اسلامی و تا روزگار معاصر فرا روی خواننده نهاد. این داد و ستدهای علمی، ادبی، قرن‌ها ادامه داشته و گاه با شدت بیشتر و زمانی با اهتمام کمتر، محصولات خود را در معرض دید محققان قرار داده است. " این رابطه گاه جنبه تقابلی و گاه جنبه تعاملی داشته است. در موارد عدیده این اعراب بوده‌اند که بیشتر از فرهنگ و تمدن ایرانی متأثر شده و بهره برده‌اند، دوران پیش از اسلام و صدر اسلام و حتی دوره اموی؛ بالأخص دوره عباسی این گونه بوده است " (امین رضوی، ۱۹۸۱: ۷۵) و گاه تأثیر پذیری بیشتر از جانب ایرانیان بوده، البته این تأثیر پذیری بیشتر مربوط به قران و حدیث و مسائل دینی ناشی از مسلمان شدن ایرانیان بوده است (همان، ۶۲) و در موارد قابل توجهی هم جنبه ادبی دارد. یعنی بنا به مقتضیات سیاسی، تاریخی و فرهنگی بزرگان ادب ایران از شعر، ادب و زبان عرب متأثر گشته و از آن الگو برداری نموده اند (دودپوتا، ۱۳۸۲: ۷۱).

در دوره معاصر، رابطه ادبی ایران و عرب کمتر محسوس بوده، اگرچه همچنان ادامه داشته است. اعراب از قدیم‌الزمان با بزرگان ادب ایرانی از قبیل؛ فردوسی، عطار، سنایی، مولوی، حافظ و گروهی دیگر کم و بیش آشنایی داشته‌اند، و در دوره معاصر تحقیقات مفیدی در این رابطه انجام داده‌اند. یکی از این موارد مهم، توجه به خیام و رباعیات اوست که اعراب این کار را از طریق ترجمه‌های اروپایی خیام و رباعیات او آغاز کردند و شروع آن حدود سال ۱۹۰۱ میلادی بوده. در این سال احمد حافظ عوض؛ ادیب و مترجم مصری بخشی از رباعیات خیام را ترجمه نمود (عوض، ۱۹۰۱: ۷۰).

محققان معاصر عرب گاه بیش از شاعران کلاسیک خود، به خیام و رباعیات او عنایت داشته‌اند. یوسف حسین بکار در کتاب «الترجمات العربیة لرباعیات الخیام» فهرستی بلندبالا از این تلاش‌ها ارائه داده است (بکار، ۱۹۸۸: ۲۷). اعراب معاصر خیام را "ولتر شرق" می‌دانند و تا امروز بالغ بر ۹۰ ترجمه معتبر از رباعیات خیام ارائه کرده‌اند. این ترجمه‌ها گاه به نظم و گاهی به نثر است و در کشورهای مختلف عربی پراکنده‌اند (بکار، ۱۹۸۸: ۴۷ و ۲۷).

هم چنین اعراب معاصر غالب بر ۳۰۰ کتاب درباره خیام و رباعیات او تألیف کرده‌اند و صدها مقاله تحقیقی در این رابطه تحریر نموده‌اند (درویش، ۲۰۱۰: ۷). یوسف حسین بکار حدود ۵۵ ترجمه از رباعیات خیام به عربی را برمی‌شمارد (بکار، ۱۹۸۸: ۴۱). از این ترجمه‌ها ۱۶ مورد از انگلیسی و ۲۱ مورد

مستقیماً از فارسی صورت گرفته، از این میان ۲۳ مورد آن‌ها منظوم، یک مورد به شعر آزاد و پانزده مورد آن به نثر است. هفت مورد ترجمه به شعر عامیانه شامل؛ سه ترجمه به عربی عراقی، دو ترجمه به عربی مصری، یکی به عربی لبنانی و دیگر لهجه‌های عامیانه عربی است (همان، ۳۲). دیگر اینکه همه اعراب معاصر، از مصر گرفته تا عراق، سودان، لبنان، اردن، بحرین، فلسطین مغرب، تونس و الجزایر به این امر اهتمام ورزیده‌اند (درویش، ۲۰۱۰: ۶). رواج خیام و اندیشه‌های او در جهان عرب به حدی است که در کشورهای مختلف عربی، مکان‌ها و خیابان‌های متعددی را به نام «خیام» نام گذاری کرده‌اند (خاطر، ۱۹۹۰: ۱۷). جالب است بدانیم حدود سال ۱۳۴۵ شمسی یک دورهٔ تمبر با ارزش حاوی رباعیاتی از خیام در دوی منتشر شده است (فرزانه، ۱۳۴۹: ۱۰۳) تحقیقات جدید نشان می‌دهد، رباعیات خیام حداقل ۲۵۹ بار به عربی و در صورت‌های گوناگون ترجمه شده‌اند. پژوهشگران جهان عرب، نخستین بار از طریق ترجمهٔ رباعیات عمر خیام از انگلیسی به زبان عربی با این رباعیات آشنا شدند. طه حسین، ادیب معاصر مصری می‌گوید: ما ادب فارسی را کمتر می‌شناختیم و در عصر جدید بیشتر آشنایی ما از طریق ترجمهٔ آثار غربی هاست که عموماً به زبان‌های انگلیسی، فرانسه و آلمانی هستند. از جمله آن‌ها آشنایی ما با رباعیات عمر الخیام است (شواربی، ۱۹۵۴: ۱۷).

خیام پژوهی در مصر:

احمد حافظ عوض، ادیب و مترجم مصری اولین کسی بود که در سال ۱۹۰۱، نه رباعی از رباعیات خیام را از انگلیسی به عربی ترجمه نمود. او آن‌ها را در مقاله‌ای با عنوان «شعراء الفرس عمر الخیام»، در المجله المصریه شماره ۷ و در سال ۱۹۰۱ منتشر کرده است. عیسی اسکندر معلوف نیز در سال ۱۹۰۴ میلادی شش رباعی را از انگلیسی به شعر عربی برگرداند، اگرچه او آن‌ها را در سال ۱۹۱۰ میلادی در مقاله‌ای تحت عنوان؛ عمر الخیام ما عرفه العرب عنه، در مجلهٔ الهلال سال ۱۸، جلد ۶، آذر ۱۹۱۰، منتشر ساخت. در واقع عیسی اسکندر معلوف همان ترجمه‌های نثری احمد حافظ عوض را به نظم عربی درآورد. بعد از او ودیع البستانی، شاعر معروف، در سال ۱۹۱۲ آن‌ها را به نظم زیبای عربی درآورد و آن‌ها را به جای رباعی به سباعی (هفت مصراع) تبدیل کرد. او در مقدمهٔ خود از خیام و اهمیت اندیشه‌های فلسفی او سخن می‌گوید (بستانی، ۱۹۵۹: ۱۵).

در سال ۱۹۲۴ م. احمد رامی، شاعر مشهور و معاصر مصر و جهان عرب که مدتی در فرانسه زندگی می‌کرد، با ترجمهٔ فرانسوی نیکلاس از رباعیات خیام و پس از آن با ترجمه انگلیسی فیتز جرالدا آشنا شد و این آشنایی همزمان شد با خبر مرگ برادرش که موجب افسردگی و اندوه او شده بود. این روحیهٔ آکنده از رنج و اندوه در افکار شاعرانهٔ او تأثیر گذاشت و در نتیجه ترجمهٔ منظوم او از رباعیات خیام، ترجمه‌ای بسیار زیبا، عاطفی و سرشار از احساس شاعرانه گردید. او خود می‌گوید: من ترجمه رباعیات خیام را در پاریس و در سال ۱۹۲۳ شروع کردم و این همزمان شد با دریافت خبر مرگ برادرم در

غربت، همان غربتی که خودم هم مبتلای به آن بودم، درد و رنج‌ها ناشی از آن را با تمام وجود احساس می‌کردم، پس از این درد و رنج‌ها مدد جستیم تا دردهای خیام را بدرستی به تصویر بکشیم و در چنین حالتی، با تمام وجودم باطل بودن زندگی دنیا را که خیام در رباعیات خود از آن خبر داده بود، حس می‌کردم (رامی، ۱۹۲۴: ۱۴).

ترجمه احمد رامی جایگاه ویژه‌ای در میان ادبا و شعرای معاصر جهان عرب پیدا کرد و سخت مورد توجه واقع گردید، به گونه‌ای که می‌توان آن را در زمره بهترین‌ها دانست. از این رو برخی براین باورند که اعراب معاصر خیام را با ترجمه احمد رامی شناخته‌اند. این کار وقتی که ام کلثوم خواننده شهیر و معاصر عرب، پاره‌ای از رباعیات ترجمه احمد رامی را با الحان ریاض السنباطی به اجرا درآورد، اهمیتی دوچندان یافت. به گونه‌ای که نقش ام کلثوم در آشنایی جهان عرب با رباعیات خیام غیر قابل انکار شد. همه روشنفکران و ادیبان وحتى مردم عادی در جهان معاصر عرب، بعد از اجرای ام کلثوم، میل و اشتیاق صد چندان به رباعیات خیام از خود نشان دادند و زبان به تحسین آن‌ها گشودند. البته بعد از ام کلثوم دیگر خوانندگان شهیر عرب هم به اجرای رباعیات خیام پرداخته‌اند که تعداد آن‌ها فراوان است. بی‌گمان آشنایی مصری‌ها و دیگر اعراب معاصر، با رباعیات خیام یکی از علل اصلی رویکرد اهل فرهنگ در جهان معاصر عرب به زبان و ادبیات فارسی بوده است. رویکردی که محصول آن بزرگانی چون؛ عبدالوهاب عزام، یحیی خشاب و گروهی دیگر بوده است (عبدالحفیظ، ۱۹۸۹: ۷۱). پاره‌ای از مترجمان عرب سعی داشته‌اند تا ترجمه‌ها منظوم و حتی منثور خود را به گونه‌ای انجام دهند که با ذوق عربی نزدیک تر باشد. احمد رامی و احمد صافی النجفی از این قبیلند (عبدالحفیظ، ۱۹۸۹: ۷۱). هم چنین محمد السباعی، شاعر مصری در سال ۱۹۱۷ رباعیات خیام را به نظم عربی درآورد. گرچه ترجمه او قدری سنگین می‌نماید. او خیام را به عنوان یک صوفی باده نوش معرفی کرده است (سباعی، ۱۹۲۲: ۴۷). احمد زکی ابوشادی نیز در سال ۱۹۲۵ رباعیات خیام را به شعر عربی در آورده که ترجمه او نیز قابل توجه است (غنیمی هلال، ۱۹۶۵: ۷۷). عبد الرحمن شکری و عامر بحیری مصری نیز رباعیات را به شعر عربی برگرداندند. تأثیر رباعیات خیام در شعرای «جماعه‌الدیوان» از جمله عباس محمود عقاد (۱۸۸۹-۱۹۸۴) به حدی زیاد بود که او اولین مقالات خود را در سال ۱۹۰۸ درباره رباعیات خیام نوشته است. این اثر گذاری در دیگر شاعران جماعه‌الدیوان شامل؛ عبد الرحمن شکری (۱۹۵۸-۱۸۸۶) و ابراهیم عبدالقادر المازنی (۱۹۴۹-۱۸۹۰) و گروهی دیگر هم برجسته و غیر قابل انکار است (یکار، ۱۹۸۲: ۶۷).

مازنی در دفاع از خیام، بازبستن او را به گرایش‌های اپیکوریسم و باطن‌گرایی مردود دانسته است. (یکار، ۱۹۸۲: ۶۸) اگرچه مازنی در جایی دیگر به دلیل کم اطلاعی می‌گوید: خیام به بحث درباره معماهای

زندگی پرداخت و چون از حل آن‌ها حیران و عاجز ماند، برای تسکین و آرامش عقلی، به خمر و باده روی آورد (رامی، ۱۹۳۴: ۶۱)؛ ولی احمد رامی با استدلال‌هایی این دیدگاه مازنی را ناشی از عدم اطلاع همه جانبه او می‌داند و آن‌ها را مردود می‌داند (همان، ۱۱۰). هم چنین عقاد می‌گوید: ای دوست من، ای خیام، به خدا سوگند، تو را با نسبت دادن به تصوف، تناسخ ارواح و لا آدری و اپیکوریسم مورد ستم قرار دادند (بکار، ۱۹۸۸: ۴۸۹؛ التل، ۱۹۹۹، مقدمه: ۷۷).

بنابراین می‌توان گفت: مصری‌ها در ترجمه رباعیات خیام و اشاعه اندیشه‌های او در جهان عرب پیشتاز بوده‌اند. علاوه بر افراد یاد شده، برخی دیگر از پژوهشگران مصری نیز دستی در ترجمه رباعیات خیام و یا نوشتن کتاب و مقاله درباره او داشته‌اند. اینها با صرف نظر از شاعران و ادیبانی است که در آثار، افکار و سروده‌های خود مستقیماً تحت تاثیر خیام و رباعیات او قرار گرفته‌اند. از باب مثال؛ حسین مظلوم ریاض در سال ۱۹۴۴، رباعیات خیام را به عربی عامیانه مصری ترجمه نموده و عامر بحیری هم مترجم دیگری است (بکار، ۱۹۸۸: ۷۹). طه وادی و کمال الملاح مصری هم رباعیات را ترجمه کرده‌اند (همان، ۸۱) احمد سلیمان حجاب، یکی دیگر از شاعران و ادیبان مصر معاصر است که رباعیات خیام را به نظم عربی برگردانیده و در مقدمه خیام، شعر و دانش او را می‌ستاید (سلیمان حجاب، ۱۹۸۲: ۱۷).

خیام پژوهی در عراق:

عراقی‌ها بعد از مصری‌ها بیشترین عنایت را به خیام و رباعیات او داشته‌اند. جمیل صدقی الزهاوی (۱۹۳۵-۱۸) شاعر بلند آوازه عراقی به دلیل آشنایی گسترده با زبان و ادبیات فارسی، رباعیات خیام را یکبار به نثر و دیگر بار به نظم ترجمه نموده است. افکار فلسفی او بشدت تحت تاثیر خیام و ابوالعلائی معری بوده است (خیاط، ۱۹۷۰: ۳۸). ملامحمد فیضی زهاوی، پدر جمیل صدقی هم به رباعیات خیام علاقه و عنایت ویژه‌ای از خود نشان داده است (دیوان بیگی، ۱۳۶۵: ۱۴۱۱).

احمد الصافی النجفی (۱۹۷۷-۱۸۹۴) دیگر شاعر بلند آوازه عراق که خود سالها مقیم ایران بوده. رباعیات خیام را به عربی درآورده. ترجمه صافی نجفی یکی از بهترین ترجمه‌های منظوم رباعیات خیام است. این ترجمه در سال ۱۹۳۱ در بیروت منتشر شد و بسیار مورد قبول طبع اعراب معاصر واقع گردید. بی جهت نیست که اعراب صافی نجفی را «خیام العرب» نام نهاده‌اند (بکار، ۱۹۸۸: ۱۲۲).

احمد حامد الصراف، نویسنده توانا و معاصر عراق نیز رباعیات خیام را به نثر عربی ترجمه نموده و تحقیقات ارزشمندی درباره خیام و رباعیات او ارائه نموده است (صراف، ۱۹۴۸: ۱۸). هم چنین محمد هاشمی بغدادی رباعیات خیام را به نظم عربی در آورده و در بغداد چاپ نموده است (بکار، ۱۹۸۹: ۴۶). عباس الترجمان، رباعیات خیام را به عربی عامیانه عراقی ترجمه نموده. سه عراقی دیگر به نامهای؛ کامل مصطفی الشیبی و جعفر الخلیلی و مصطفی جوادهم چنین کرده‌اند (همان، ۷۱). این مصطفی

جواد با تصحیح نسخه خطی معجم الالقب خدمت دیگری در پژوهش‌های مربوط به خیام انجام داده است (محیط طباطبائی، ۱۳۷۰: ۶۶).

عبدالوهاب البیاتی، شاعر بزرگ عراق و جهان عرب بشدت تحت تأثیر افکار خیام بوده است. او در دو دیوان "الذی لایاتی و لایاتی و الموت فی الحیة" و هم چنین در نمایشنامه منثور خود با عنوان «محاكمة فی نیشابور»، تحت تاثیر خیام قرار گرفته است (بکار، ۱۹۹۹: ۲۷۱). جمیل ملائکه، دائی نازک ملائکه (۱۹۲۳-۱۹۹۵) شاعر معاصر و برجسته عراق، هم در سال ۱۹۵۷ رباعیات خیام را از فارسی به عربی ترجمه کرده است (خاطر، ۱۹۹۰: ۱۵). از میان عراق‌هایی که نام بردیم، افرادی نظیر؛ جمیل صدقی الزهاوی، احمد صافی النجفی، احمد حامد صراف و مصطفی جواد، در زمینه ترجمه رباعیات خیام به نظم و نثر عربی ویا در زمینه شرح و تحلیل رباعیات خیام، خدمات مهم و قابل ستایشی انجام داده اند. چرا که بیشتر آن‌ها فارسی را بخوبی می‌دانسته و از میان آن‌ها جمیل صدقی الزهاوی و احمد صافی النجفی به زبان فارسی شعر هم سروده اند (هزاره فردوسی، ۱۳۶۲: ۲۲۸). و دیگر اینکه احمد صافی النجفی خود مدتها در ایران زندگی کرده و به کار تدریس در دبیرستان‌های تهران اشتغال داشته است، به همین دلیل ترجمه رباعیات خیام او در جهان عرب مشهور است. او چون فارسی را خوب می‌دانسته، ترجمه موفق‌ی ارائه نموده است.

نظر به اینکه احمد حامد صراف درباره خیام دیدگاه‌هایی بحث برانگیز ارائه نموده مناسب می‌دانیم، اندکی درباره آن‌ها تأمل نماییم. چون نظرات او در کتابش با عنوان «عمر خیام» در ایران با بحث و جدل‌هایی همراه شد؛ از جمله استاد محیط طباطبائی برآن انتقاداتی وارد نمودند و برخی از دیدگاه‌های صراف را نسبت به خیام نادرست دانستند (محیط طباطبائی، ۱۳۷۰: ۵۴). از دیگر سو علی دشتی هم کتاب حامد صراف را مطالعه نموده و آراء صراف را درباب مذهب خیام مورد نقد قرار داده است. احمد حامد صراف خیام را بشدت متأثر از دیدگاه‌های فلسفی اخوان الصفا دانسته (صراف، ۱۹۴۸: ۹۹).

همچنین صراف براین باور است که خیام پیرو مذهب باطنی یا اسماعیلی بوده است. صراف علت این کار را مسافرت حسن صباح به مصر می‌داند و می‌گوید: اگر حسن صباح بعد از مراجعت از مصر با خیام ملاقات نموده باشد، بی‌تردید خیام مذهب باطنی و عقیده اسماعیلی را پذیرفته است. اما چون حامد صراف در این رابطه مدرکی پیدا نمی‌کند، ناچار به تأویل و تفسیرهای نادرست برخی از رباعیات خیام می‌پردازد تا به نتیجه دلخواه خود؛ یعنی معرفی خیام به عنوان یک فرد باطنی مذهب دست یابد (صراف، ۱۹۴۸: ۶۷ به بعد).

دشتی، ضمن ستایش از مقام علمی احمد حامد صراف دیدگاه او را در این رابطه مردود می‌داند. و هیچکدام از استدلال‌های حامد صراف را دارای مبنای تاریخی و منطقی نمی‌داند. و بارزانه شواهدی در

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۳، شماره ۱- بهار ۱۴۰۲، صفحه ۱۱۸-۱۳۹.

برابر دیدگاههای حامد صراف می‌ایستد و به این نتیجه می‌رسد که خیام همچون ابوالعلائی معری و دیگر بزرگان فکر و اندیشه آن اندازه کوتاه فکر نبوده‌اند تا خود را گرفتار قید و بندهای فرقه‌ها و دسته‌هایی این چنینی بنمایند. (دشتی، ۱۳۷۷: ۱۲۷ به بعد)

خیام پژوهی در لبنان:

بعد از عراقی‌ها لبنانی‌ها بیشترین اهتمام را به خیام و رباعیات او در دوره معاصر نموده‌اند. ودیع البستانی گرچه در مصر رباعیات خیام را به نظم کشید؛ ولی پرورده خاک لبنان بود، همچنان که اسکندر معلوف نیز همینگونه بود. همچنین توفیق مفرج لبنانی خود یکی از بهترین ترجمه رباعیات خیام را به شعر و نثر دارد. توفیق ضعون و آرتور ضو، نیز رباعیات را به عربی عامیانه لبنانی ترجمه نموده‌اند. امین ریحانی شاعر بزرگ و معاصر لبنان نیز کتابی در رابطه با خیام و ابوالعلاء تألیف نموده (فرزانه، ۱۳۴۹: ۴۲). لبنانی‌ها حداقل پنج ترجمه گوناگون از رباعیات خیام انجام داده‌اند؛ اما آنچه در این میان اهمیت بیشتری دارد، تأثیر پذیری شاعران و نویسندگان بزرگ معاصر لبنان از خیام و رباعیات اوست که در این میان می‌توان از امین معلوف، نویسنده بزرگ لبنانی نام برد که رمان «سمرقند» خود را تحت تأثیر خیام تألیف کرده است (معلوف، ۱۳۷۹: صفحات متعدد).

هم چنین شاعر بزرگ لبنان ایلیاء ابوماضی، طلاسم خود را تحت تأثیر رباعیات خیام سروده. طلاسم ایلیاء ابوماضی طوفانی ادبی، شعری و فلسفی در جهان عرب برپا نمود و تقریباً همه شهرت ایلیاء ابوماضی مدیون همین طلاسم اوست که بیشتر تحت تأثیر خیام و رباعیات او بوده است (زهیر، ۱۹۶۳: ۱۹۳). ایلیاء ابو ماضی در سرودن طلاسم همان نگاه فلسفی خیام را ارائه می‌کند. (التل ۱۹۹۹: ۶۵) با این تفاوت که آن‌ها را با بیانی ساده و روان به نظم می‌کشد (صافی نجفی، ۱۹۹۸: ۷۷) و دیدگاههای ایلیاء ابوماضی در مورد مبدأ شک و یقین همان دیدگاههای خیام است (صافی نجفی، ۱۹۹۸: ۴۳). آنگاه که ایلیاء ابوماضی می‌گوید:

جِئْتُ لَا أَعْلَمُ مِنْ أَيْنَ، وَلَكِنِّي أَتَيْتُ وَ لَقَدْ أَبْصَرْتُ قَدَامِي طَرِيقًا فَمَشَيْتُ
وَ سَابِقِي مَاشِيًا إِنَّ شَيْئًا هَذَا أَمَّ ابِيَّتُ كَيْفَ جِئْتُ، كَيْفَ أَبْصَرْتُ طَرِيقِي
(ابوماضی، ۱۹۸۲: ۱۹۴)

لست ادری

در حقیقت، همان گفته‌های خیام را تکرار می‌کند، آنجا که می‌فرماید:

از آمدنم نبود گردون را سود وز رفتن من جاه و جلالش نفزود
وز هیچ کسم نیز دو گوشم نشنود کاین آمدن و رفتن از بهر چه بود؟

(رک، فروغی، ۱۳۶۹: ۲۷؛ دشتی، ۱۳۷۷: ۲۷۵)

و یا

آورد به اضطرابم اول به وجود جز حیرتم از حیات چیزی نفزود
رفتیم به اکراه و ندانیم چه بود زین آمدن و بودن و رفتن مقصود
(ر.ک. فولادوند، ۱۳۷۹:۱۶۲)

محققین معاصر لبنان و جهان عرب تاثیر پذیری ابوماضی از خیام را دلیل عمده شهرت او؛ بویژه در
قصاید "الطلاسّم" می‌دانند (جیوسی، ۲۰۰۷:۴۷۲).

تأثیرپذیری ایلپاء ابوماضی از خیام به حدی است که او در سال ۱۹۳۰ میلادی مقاله ای تحت عنوان
«حیاء عمرالخیام» می‌نویسد و در آن تفصیل پیرامون افکارومشرب فلسفی خیام سخن می‌گوید
(حاطوم، ۱۹۹۴:۱۲۷).

خیام پژوهی در اردن:

شاید مصطفی وهبی التّل، شاعر بزرگ اردنی ملقب به «عرّار» نماینده کاملی برای اردنی‌ها در معرفی
خیام و رباعیات او به اردنی‌ها و حتی جهان عرب باشد. ترجمه وهبی التّل، به شعرنو، یکی از ترجمه‌های
بسیار خوب و شاعرانه از رباعیات خیام است. البته او به طور کامل مقید به اصل نمانده و در آن کم و
بیش دخل و تصرفاتی انجام داده و مهمتر از همه اینکه وهبی التّل، فلسفه شعری و شهرت خود را
مدیون افکار و اندیشه‌های خیام می‌داند (تلّ، ۱۹۹۹:۲۴). هم چنین «تیسیر السبّول» دیگر شاعر اردنی
رباعیات را به صورت شعر آزاد ترجمه نموده است. سلیمان الازرعی دیگر ادیب اردنی نیز درباره خیام
کارهایی انجام داده. از اینها همه مهمتر، یوسف حسین البکار اردنی است که خود سالها در ایران تدریس
کرده و فارسی را به غایت نیکو می‌داند و ادبیات ایران را بخوبی می‌شناسد. او کتابهای متعددی در
زمینه خیام و نفوذ او در ادب عربی تألیف نموده، از جمله:

- کتاب بیلوقرافا الدراسات العربیة المقارنّة فی اللغات الشرقيّة وأدبها (۱۹۹۲)

- تأثر جماعة الديوان بر رباعیات عمر الخيام. (۱۹۸۲)

- الترجمات العربیة لرباعیات الخيام. (۱۹۸۸)

- عمر الخيام والرباعیات فی آثار الدارسین العرب، بیروت. (۱۹۸۹)

- الاوهام فی کتابات العرب عن الخيام، بیروت، (۱۹۸۸)

خیام پژوهی در دیگر کشورهای عربی:

سوریه: محمد الفراتی، شاعر معاصر سوریه از مترجمان نامدار رباعیات خیام در سوریه به شمار می‌رود. ترجمه او با توجه به آشنایی او به زبان فارسی بسیار مفید فایده واقع شده است. و یکی از ترجمه‌های بسیار معتبر رباعیات خیام به عربی است (بکار، ۱۹۸۸: ۱۷۲).

همچنین نویل عبد الاحد سوری رباعیات را از انگلیسی به شعر و نثر عربی ترجمه نموده است و آن‌ها را نخست در مجله «الایمان» دمشق و سپس در کتابی مستقل منتشر ساخته است (بکار، ۱۹۸۹: ۳۵). همچنین حسین جمعه سوری، کتابی تحت عنوان «مرایا لاللتقاء والارتقاء بین الادبیین العربی والفارسی» تألیف نموده است و در آن مباحث مفیدی درباره ادبیات فارسی و عربی بالاخص خیام و رباعیات او تحریر نموده است (جمعه، ۲۰۰۶: ۷). همچنین، ادیب تقی، استاد سوری، مقدمه ای مفصل بر ترجمه احمد صافی نجفی نوشته. این مقدمه بسیار حائز اهمیت است (صافی النجفی، ۱۹۹۸: ۳).

بحرین: در بحرین ابراهیم العریض، شاعر مشهور بحرینی، رباعیات خیام را از انگلیسی به عربی منظوم ترجمه نموده است. این ترجمه هم از ترجمه‌های مشهور رباعیات در عربی است و مقدمه آن مقدمه قابل توجهی می‌نماید. (عریض، ۱۹۴۸: ۲ به بعد)

مکی البحرانی دیگر شاعر بحرینی هم رباعیات خیام را به نظم کشیده است. (بکار، ۱۹۸۹: ۴۷). فلسطین: در فلسطین، قدری حافظ طوقان، رباعیات را به عربی منظوم ترجمه کرده است (درویش، ۲۰۱۰: ۷) البته کارهای دیگری نیز انجام شده که در این مختصر از ذکر آن‌ها خودداری می‌شود.

سودان و مغرب عربی: در سودان، شاعر سودانی، محمد عثمان کجرای، رباعیات را به نظم در آورده است. (همان، ۲۷) ابراهیم مشاره به سال (۲۰۰۲) میلادی در الجزایر مقاله‌ای تحت عنوان «رباعیات الخیام روعه الانتشاء و لوعه الغناء» تحریر نموده است و محمد بلقاسم الشایب در سال (۲۰۰۴ میلادی) کتابی با عنوان «رباعیات الخیام صیاغه الاولی الی الشعر الشعبی الجزائری» نوشته است.

در جهان عرب، پژوهشگران و ادیبان دیگری وجود دارند که درباره خیام و یا رباعیات او و یا ترجمه و تحلیل و تفسیر آن‌ها مقاله و یا کتاب تألیف نموده‌اند. ما به دلیل اجتناب از اطاله کلام، فقط به ذکر نام برخی از آن‌ها بسنده می‌کنیم.

محمد رضوان (کتاب) محیی الدین صبری الکردی (مقاله) رشدی راشد (کتاب) احمد حامد الندوی (مقاله) عبد الحمید صبره از مصر، سلیمان ندوی، محمد موسی هندوای، احسان حقی، عبد الطیف الجوهری (مترجم)، عباس محمود عقاد (مترجم و صاحب مقاله) کامل الگیلانی (مقاله)، فواد افرام البستانی (مقاله)، عمر فروخ (کتاب)، عبدالقادر محمود (مقاله)، احمد کمال حلمی (مقاله)، محسن

اطمیش (کتاب)، عبد الرزاق برکات (کتاب)، حسن کامل الصیرفی (مقاله)، احمد مصطفی الخطیب (مقاله)، احمد خمیس (مقاله)، عبد القادر محمود (مقاله)، انور الجندی (کتاب) شوقی ضیف (مقاله) عبدالوهاب عزام (مقاله)، ماهر حسن فهمی (مقاله)، کمال فحماوی (کتاب)، عیسی الناعوری (مقاله)، خالد الکرکی (کتاب). و گروهی دیگر که در این مختصر امکان ذکر نام و کارهای همه آنها وجود ندارد.

در اینجا، سخن را با عبارت صادق هدایت به پایان می‌بریم، همو که حافظ شیرین سخن را نیز از پیروان سبک شعری خیام می‌داند. هرچند که به نظر هدایت کارهای هنری حافظ با همه زیبایی اش به پای آثار جاویدان خیام نمی‌رسد (هدایت، ۱۳۴۶: ۲۷).

نتایج پژوهش

بررسی ها نشان داد خیام نیشابوری به عنوان شاعر، در میان اهل علم دیر شناخته شد؛ اما به دنبال تلاش‌های اروپاییان و جمعی از ایرانیان؛ بالاخص فیتز جرالد، رباعیات خیام شهره روزگار شدند و تقریباً طی یک و نیم قرن گذشته، در تمامی مظاهر فرهنگ و ادب جهان تأثیر بسیار بر جای نهادند. مطالعات نشان داد غرب، بویژه اروپا در معرفی خیام و رباعیات او جایگاه ویژه ای دارد. علاوه بر این خیام، بنا به شرایط زمانی حاکم بر روزگار خود، احتمالاً از افکار برخی شاعران عرب و ایرانی قبل از خود، متأثر گردیده. ابوالعلائی معری در این میان جایگاه بهتری دارد.

بررسی ها حاکی از آن است که محققان معاصر عرب، بعد از آشنایی با رباعیات خیام که بیشتر از طریق ترجمه آنها از متون اروپایی بوده، در گسترش افکار و آرای او در جهان معاصر عرب نقش بسزایی ایفا نموده اند. متأسفانه در جهان ایرانی، به تلاشهای اعراب معاصر درباره خیام و رباعیات او توجه درخور و شایسته ای نشده است. این مقاله بیشتر در راستای رفع این نقیصه تحریر گردیده است.

مطالعات نشان می‌دهد در جهان معاصر عرب، رباعیات خیام تأثیر فراوانی بر افکار نویسندگان، شاعران، ادیبان معاصر عرب و حتی فرهنگ و هنر این کشورها بر جای نهاده است. تقریباً هیچ شاعر بزرگ و معاصری در دنیای امروز عرب، در ۱۰۰ سال گذشته را نمی‌توان یافت که از رباعیات و افکار خیام متأثر نشده باشد.

براساس مطالعات آنچه مسلم است ایلیا ابوماضی، معروف الرصافی، جمیل صدقی الزهاوی، اسکندر معلوف، امین معلوف، عبدالرحمن شکری، محمود عقاد، ابراهیم عبدالقادر المازنی، و... از جمله بزرگان ادب معاصر عرب هستند که از خیام تأثیر پذیری داشته‌اند. مطالعات تاریخی نشان داد کارهای تحقیقی درباره رباعیات خیام و دیگر آثار او در جهان معاصر عرب بسیار فراوان است. حدود سی صد کتاب،

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۳، شماره ۱- بهار ۱۴۰۲، صفحه ۱۱۸-۱۳۹.

صدها مقاله و بالغ بر ۲۹۵ ترجمه منظوم و منشور از رباعیات او در کشورهای عربی صورت گرفته. کارهایی که حتی درباره بعضی از بزرگان شعر و ادب کلاسیک عرب هم صورت نگرفته است.

منابع و مطالعات

- ابن اثیر، عزالدین (۱۹۶۵م). *الکامل فی التاریخ*، بیروت: دارصادر و دار بیروت، ط ۲.
- ابن خلکان، شمس الدین بن محمد (۱۹۷۶م). *وفیات الاعیان*، بیروت: دارالکتب، ط ۱.
- ابن عماد اصفهانی، عماد الدین (۱۳۷۸ش). *خریده القصر و جریده العصر* (۳جلد)، تحقیق عدنان محمد آل طعمه، تهران: ج ۲، نشر میراث مکتوب، چاپ اول.
- ابن عماد حنبلی (۱۹۹۸م). *شذرات الذهب فی اخبار من ذهب*، به تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العربیة، ط ۲.
- ابوماضی، ایلیم (۱۹۸۲م). *دیوان ایلیم ابوماضی*، بیروت: دارالعودة، ط ۱.
- امین رضوی، مهدی (۱۳۸۷ش). *صهبای خرد، شرح احوال و آثار حکیم عمر خیام*، ترجمه مجدالدین کیوانی، تهران: انتشارات سخن، چاپ دوم.
- امین، احمد (۱۹۸۱م). *ضحی الاسلام*، بیروت: دارالکتب العربیة، ط ۳.
- باد کوبه ای هزاوه ای، مصطفی (۱۳۶۸ش). *زندگی خیام*، تهران: شرکت توسعه کتابخانه‌های ایران، چاپ اول.
- باغبان، حسین بیک (۱۳۸۱ش). *مجموعه مقالات بین المللی*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، چاپ اول.
- باقرزاده، محسن (۱۳۸۷ش). *مجموعه مقالات فروغی*، ۲ مجلد، تهران: نشر توس، چاپ سوم.
- بستانی، ودیع (۱۹۵۹م). *رباعیات عمرالخیام*، قاهره: نشر دارالمعارف، ط ۲.
- بکار، یوسف حسین (۱۹۸۸م). *الاهام فی کتابات العرب عن النخیم*، بیروت: دارالجیل، ط ۱.
- ----- (۱۹۸۹م). *عمرالخیام و الرباعیات فی آثار الدراسین العرب*، بیروت: دارالمناهل، ط ۱.
- ----- (۱۹۸۲م). *تأثر جماعه الادیوان بر رباعیات النخیم*، بیروت: دارناصیف، ط ۱.
- ----- (۱۹۸۸م). *الترجمات العربیه لرباعیات النخیم*، دوحه: نشر جامعه قطر، ط ۱.
- ----- (۱۹۹۹م). *رباعیات النخیم فی الادب العربی*، بیروت: دارالجیل، ط ۱.
- براون، ادوارد (۱۳۵۸ش). *تاریخ ادبی ایران*، جلد ۲، ترجمه علی پاشا صالح، تهران: نشر امیرکبیر، چاپ اول.

- پناهی سمنانی، احمد. (۱۳۷۰ش). حسن صباح چهره شگفت انگیز تاریخ، تهران: نشر کتاب نمونه، چاپ چهارم.
- تامر، عارف. (۱۹۵۹م). رساله جامعه الاخوان الصفا، ۴ مجلد، قاهره: دارالنشر للجامعین، ط ۱.
- تل، مصطفی وهبی. (۱۹۹۹م). رباعیات عمرالخیام، عمان: مکتبه الرائد العلمیه، ط ۲.
- جعفری، محمد تقی. (۱۳۶۵ش). تحلیل شخصیت خیام، تهران: انتشارات کیهان، چاپ اول.
- جمعه، حسین. (۲۰۰۶م). مریالالتقاء و الارتقاء بین الادیبین العربی و الفارسی، دمشق: منشورات اتحاد الکتاب العرب، ط ۱.
- جیوسی، سلمی خضراء. (۲۰۰۷م). الاتجاهات و الحركات فی الشعر العربی الحدیث، ترجمه عبدالواد لؤلؤة، بیروت: مرکز الدراسات الوحده العربیه، ط ۳.
- حاطوم، عقیف نایف. (۱۹۹۴م). ایلیاء ابوماضی، حیاته، شعره و نثره، بیروت: دارحاطوم، ط ۲.
- حلبی، علی اصغر. (۱۳۶۸ش). تاریخ فلسفه در ایران و جهان اسلام، تهران: نشر اساطیر، چاپ دوم.
- حوفی، احمد محمد. (۱۹۷۸م). تیارات ثقافیه بین العرب و الفرس، قاهره: دارالمعارف، ط ۲.
- خاطر، محمد عبدالمنعم. (۱۹۹۰م). دراسه فی شعر نازک الملائکه، قاهره: الهیئة المصریه العامه للکتاب، ط ۳.
- خیاط، جلال. (۱۹۷۰م). الشعر العربی الحدیث، بیروت: دارصادر، ط ۲.
- خیام، مسعود. (۱۳۷۵ش). خیام و ترانه ها، تهران: نشرنوبهار، چاپ اول.
- درویش، ابراهیم. (۲۰۱۰م). «مأه وخمسون عاماً مرتت علی ترجمه رباعیات الخیام»، قاهره: موسسه جذور الثقافیه، ص: ۱۲-۱.
- دشتی، علی. (۱۳۷۷ش). دمی با خیام، تهران: نشر اساطیر، چاپ دوم.
- دودیپوتا، عمر محمد. (۱۳۸۲ش). تاثیر شعر عربی بر تکامل شعر فارسی، ترجمه سیروس شمیسا، تهران: صدای معاصر، چاپ اول.
- دهباشی، علی. (۱۳۸۳ش). می و مینا، تهران: انتشارات هنر سرای گویا، چاپ اول.
- دیوان بیگی، میرزا احمد. (۱۳۶۵). حدیقه الشعراء، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران: انتشارات زرین، چاپ اول.
- رامی، احمد. (۱۹۲۴م). رباعیات الخیام، قاهره: مکتبه غریب، ط ۱.
- رشیدی تبریزی، یار احمد بن حسین. (۱۳۴۲ش). طریخانه، تصحیح جلال الدین همایی، تهران: انتشارات انجمن، آثار ملی، چاپ اول.

مجله مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۳، شماره ۱- بهار ۱۴۰۲، صفحه ۱۱۸-۱۳۹.

- زهیر، میرزا (۱۹۶۳م). *ایلیا ابوماضی، شاعر المهجر الاکبر*، بیروت: دارالبیضاء العربیة، ط ۲.
- سباعی، محمد (۱۹۲۲م). *رباعیات عمرالخيام*، قاهره: داراحیاء الکتب العربیة، ط ۱.
- سلیمان حجاب، احمد (۱۹۸۲م). *رباعیات الخيام*، قاهره: مکتبه الشعب، ط ۴.
- شفیع کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۹ش). *موسیقی شعر*، تهران: نشر آگه، چاپ ششم.
- شبیبی، کامل مصطفی (۱۹۷۲م). *دیوان الدوبیت فی الشعر العربی*، طرابلس: منشورات الجامعه اللیبیة، ط ۱.
- شمیسا، سیروس (۱۳۷۴ش). *سیر رباعی*، تهران: انتشارات فردوسی، چاپ دوم.
- شواربی، ابراهیم امین (۱۹۵۴م). *حافظ الشیرازی، شاعر الغناء والغزل*، قاهره: دارالمعارف، ط ۱.
- شهرزوری، شمس الدین محمد (۱۳۶۵ش). *نزهة الارواح و روضة الافراح*، ترجمه مقصود علی تبریزی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ اول.
- صافی النجفی، احمد (۱۹۹۸). *رباعیات عمر الخيام*، دمشق: دار طلاس، ط ۵.
- صراف، احمد حامد (۱۹۴۸م). *عمرالخيام*، بغداد: مطبعة الشعب، ط ۲.
- صفاءذبیح الله (۱۳۵۶ش). *تاریخ ادبیات در ایران*، جلد ۲، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ پنجم.
- طرازی الحسینی، علامه ابونصر مبشر (۱۹۸۵م). *کشف اللثام عن رباعیات الخيام*، قاهره: الهيئة المصریة للكتاب، ط ۲.
- عبدالجلیل، زان محمد (۱۳۸۱ش). *تاریخ ادبیات عرب*، ترجمه آذرتاش آذرنوش، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ چهارم.
- عبدالحفیظ، محمدحسن (۱۹۸۹م). *رباعیات الخيام بین الاصل الفارسی والترجمة العربیة*، قاهره: کلیة دارالعلوم، ط ۱.
- عجمی، حسن (۲۰۰۴م). *مقام المعرفة*، بیروت: دار کتابات، ط ۱.
- عریض، ابراهیم (۱۹۴۸م). *رباعیات الخيام*، بحرین: المکتبه الوطنیه، ط ۱.
- عوض، احمد حافظ (۱۹۰۱م). *شعراء الفرس.. عمرالخيام*، المجلة المصریة، العدد الثانی، ص: ۷۶-۷۰.
- عزالدین، یوسف (۱۹۸۰م). *فی الادب العربی الحدیث*، بیروت: دارالعلم للطباعة و النشر، ط ۳.
- غنیمی هلال، محمد (۱۹۹۴م). *الادب المقارن*، بیروت: دارالعودة، ط ۵.
- ----- (۱۹۶۵م). *مختارات من الشعر الفارسی*، قاهره: دار القومیة للطباعة و النشر، ط ۱.
- فاضل، عبدالحق (۱۹۶۸م). *ثورة الخيام*، بیروت: دارالعلم للملایین، ط ۲.
- فرزانه، محسن (۱۳۵۳ش). *خيام شناخت*، تهران: نشر خوشه، چاپ اول.
- ----- (۱۳۴۹ش). *مردی از نیشابور*، تهران: نشر طهوری، چاپ اول.

- فروغی، محمد علی. (۱۳۶۹ش). رباعیات خیام، تهران: انتشارات اسماعیلیان، چاپ اول.
- فولادوند، محمدمهدی. (۱۳۷۹ش). خیام شناسی، تهران: انتشارات الست فردا، چاپ اول.
- قربانی، ابوالقاسم. (۱۳۷۵ش). زندگی نامه ریاضی دانان دوره اسلامی از سده سوم تا یازده هجری، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، چاپ دوم.
- قزوینی، زکریاء. (بی تا). آثار البلاد و اخبار العباد، بیروت: دار صادر، ط ۳.
- قفطی، علی بن یوسف. (۱۳۲۶ ق). اخبار العلماء بأخبار الحکما، تصحیح محمد امین الخانجی، قاهره: دارالسعاده، ط ۲.
- قنبری، محمدرضا. (۱۳۸۴ش). خیام نامه، تهران: انتشارات زوار، چاپ اول.
- کاسب، عزیرالله. (۱۳۶۶ش). رباعیات خیام، تهران: انتشارات رشیدی، چاپ اول.
- کریستین سن، آرتور. (۱۳۷۴ش). بررسی انتقادی رباعیات خیام، ترجمه فریدون بدره ای، تهران: انتشارات توس، چاپ اول.
- معری، ابوالعلاء. (۱۹۴۵م). شروح سقط الزند، تحقیق مصطفی سقا، قاهره: دارالکتب المصریة، ط ۱.
- معلوف، امین. (۱۳۷۹ش). سمرقند، ترجمه محمد قاضی، تهران: انتشارات زرین، چاپ دوم.
- محیط طباطبائی، محمد. (۱۳۷۰ش). خیامی یا خیام، تهران: انتشارات ققنوس، چاپ اول.
- معلوف، عیسی اسکندر. (۱۹۱۲م). «عمرالخیام، ماعرفه العرب عنه»، مجله الهلال، سنه ۱۸، مجلد ۶ ص ۲۷-۱۷.
- مفرج، توفیق. (۱۹۴۷م). رباعیات الخیام، قاهره: مصر، چاپ اول.
- نجف زاده بارفروش، محمد باقر. (۱۳۸۳ش). ترانه های خیام، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ اول.
- نظامی عروضی سمرقندی، احمد بن عمر. (۱۳۶۴ش). چهار مقاله، تهران: نشر امیرکبیر، چاپ هشتم.
- هدایت، صادق. (۱۳۸۱ش). خیام صادق، به تدوین جهانگیر هدایت، تهران: نشر چشمه، چاپ اول.
- هدایت، صادق. (۱۳۴۶ش). ترانه های خیام، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ چهارم.
- هزاره فردوسی. (۱۳۶۲). تهران: دنیای کتاب، چاپ اول.
- یگانی، اسماعیل. (۱۳۴۲ش). نادره ایام، حکیم عمر خیام، تهران: انجمن آثار ملی، چاپ اول.